

О.Р. Кваша

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ЗА САМОПІЗНАННЯ І САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Сучасна національна вища школа в умовах входження України в Європейський освітньо-науковий простір і реалізації ідей Болонського процесу вирішує важливі завдання досконалої підготовки спеціалістів. Все більшого значення в соціально-економічному розвитку суспільства набувають інформаційно-інноваційні системи, зростання інтелектуального потенціалу націй; в усіх сферах провідним стає людський фактор. Тому вимагається висока особистісна відповідальність людини за свої дії і вчинки перед іншими людьми, державою; збільшується відповідальність перед собою, удосконаленням своєї особистості, оволодінням професійною майстерністю.

На нашу думку, відповідальність є багатоконпонентною, однією із найважливіших соціально-психологічних якостей, яка виступає головним критерієм оцінки рівня моральної зрілості особистості.

Відомий сучасний німецький філософ Ганс Йонас у своїй фундаментальній праці “Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації” [3] висловив думку, з якою можна повністю погодитися. Учений переконаний у тому, що на зміну “людині розумній” прийде “людина відповідальна”.

Розкриттю соціально-психологічної природи відповідальності присвячені наукові роботи відомих вітчизняних учених (К.О.Абульханова-Славська, І.Д.Бех, Н.Л.Коломінський, К.Муздибаєв, Р.С.Немов, Н.А.Мінкіна, Л.Е.Орбан-Лембрик, С.Л.Рубінштейн, М.В.Савчин).

Значний вклад в розробку наукової проблеми психології відповідальності вніс К.Муздибаєв. Учений розкрив різноплановість поняття “відповідальність” і визначив його суттєві ознаки, основні із них: точність, пунктуальність, вірність особистості у виконанні обов’язків, готовність відповідати за наслідки своїх дій, чесність, справедливість; емоційні риси: здібність до співчуття, чуйність до чужого горя і радості; вольові якості: наполегливість, стійкість, сміливість, витримка. До важливих форм відповідальної поведінки К.Муздибаєв відносить чуйність і заступництво [5].

Психолог Р.С.Немов основними ознаками відповідальності вважає готовність і здібність людини особисто відповідати за те, що відбувається з нею, з іншими людьми і навколо неї; готовність зробити все, залежне від неї, щоб змінити справи в кращу сторону. Р.С.Немов розробив методику соціально-психологічної атестації малої групи як

колективу. Серед семи параметрів системи відношень, існуючих у групі, на перше місце вчений ставить **відповідальність**: 1) відповідальність; 2) колективізм; 3) згуртованість; 4) контактність; 5) відкритість; 6) організованість; 7) інформованість [6, с. 145].

Дослідник М.В.Савчин характеризує відповідальність як “своєрідну психологічну цензуру, яка охороняє головну внутрішню основу людської поведінки від можливих відхилень” [12, с. 15].

Психолог Л.Е.Орбан-Лембрик, автор фундаментальних посібників з соціальної психології і психології управління, вивчаючи поведінку людей, мотивованих на досягнення успіху, проаналізувала їхні характерні особливості, зокрема, упевненість у своїх справах, активність і **відповідальність**. Суттєвим компонентом відповідальності Л.Е.Орбан-Лембрик вважає совість як “здатність особистості здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов’язки, вимагати від себе їх виконання і здійснювати самооцінку вчинків” [7, с. 269].

Соціальна значущість відповідальності має особливий сенс у професійній діяльності вчителя, на що постійно звертав увагу видатний педагог В.О. Сухомлинський: “Однією із найважливіших особливостей творчості педагога є те, що об’єкт його праці – дитина – повсякчас змінюється, завжди новий, сьогодні не той, що вчора. Наша праця – формування людини, і це покладає на нас особливу відповідальність, яку ні з чим не зіставиш” [15, с.421].

В.О.Сухомлинський, аналізуючи роботу вчителів Павлівської школи, стверджував, що почуття відповідальності за доручену роботу є однією із найважливіших моральних рис людини, оскільки вона активізує діяльність працівника, допомагає долати труднощі, створює позитивну мотивацію результативності діяльності.

Англійський учений, психолог і педагог, Р.Бернс, автор відомої наукової роботи “Развитие Я-концепции и воспитание” [1] показав значний вплив на характер взаємодії в класі певних особистісних якостей вчителя. Серед них автор вказує також на відповідальність: емоційна стабільність, особистісна зрілість, **соціальна відповідальність**, здібність проявляти тепло і зацікавленість у спілкуванні.

Відомий учений Н.Л.Коломінський на багатому матеріалі експериментального дослідження доказав, що одним із найважливіших чинників успішної діяльності керівника педагогічних кадрів є його

позитивні особистісні якості: “професійна компетентність, поважне, доброзичливе ставлення до людей, доброта, діловитість, розум, новаторство, чесність, **відповідальність**, працелюбство, ерудиція, ініціативність, цілеспрямованість та ін.” [4, с. 57].

Дослідник В.В.Радул у своїй роботі [11] розкрив нерозривний зв'язок соціальної зрілості вчителя і його відповідальності: “Наявність соціальної відповідальності як усвідомленої необхідності зіставляти свою поведінку із суспільними нормами та установками з метою соціального прогресу свідчить про досягнення особистістю періоду соціальної зрілості, про включення її у суспільні відносини як цілісної саморегульованої системи” [11, с. 11].

Учений-педагог М.І.Сметанський, вивчаючи особливості формування соціальної відповідальності вчителя, розглядає останню у тісному зв'язку з волею: “Соціальна відповідальність характеризується наявністю не лише моральної потреби, але й практичної готовності до виконання обов'язків. Важлива роль тут належить волі... Саме вольовий механізм спроможний приводити реальну поведінку у відповідність як із суспільними вимогами, так і з особистими переконаннями. Тому розвиток волі є необхідною умовою становлення соціальної відповідальності” [14, с. 25].

Узагальнюючи дослідження соціально-психологічної природи відповідальності, різні наукові підходи у розкритті її сутності і зв'язку з іншими моральними якостями, можна дійти висновку, що відповідальність складне і багатогранне психічне утворення, яке є однією із найважливіших якостей вчителя, формування якої необхідно здійснювати цілеспрямовано і з самого початку навчання студентів ВНЗ.

Враховуючи відоме наукове положення В.О. Сухомлинського “без самовиховання справжнього виховання не буває”, у своєму дослідженні увага акцентувалась на процесі самопізнання і самовдосконалення особистості, зокрема, самовихованні відповідальності.

Ми розділяємо точку зору психолога І.О.Зимньої, яка у зверненні до студентів – майбутніх педагогів зазначила, що вони беруть відповідальність не тільки за учнів, а і відповідальність за себе, свою професійну підготовку: “Каждый, кто выбирает профессию педагога, берет на себя ответственность за тех, кого он будет учить и воспитывать, вместе с тем, отвечая за самого себя, свою профессиональную подготовку, свое право быть Педагогом, Учителем, Воспитателем” [2, с. 4].

Розглянемо особливості відповідальності майбутніх педагогів за самопізнання і самовдосконалення вольових якостей і корекції самооцінки.

Як відомо, одним із найважливіших чинників успішної навчальної і трудової діяльності є сильна воля, складові показники якої: ініціативність, цілеспрямованість, працьовитість, наполегливість, старанність та ін. Воля відноситься до професійно-важливих якостей вчителя, оскільки пізнавальна активність, впевненість у собі, уміння володіти собою, саморегуляція поведінки є умовою успішного позитивного педагогічного впливу.

В нашому дослідженні (констатуючий експеримент) приймали участь студенти перших курсів історичного та філологічного факультетів Миколаївського державного університету ім. В.О.Сухомлинського (154 респондентів, 2006-2007 навчальний рік)

З метою виявлення рівня розвитку вольових якостей у студентів застосовувався тест “Чи вольова Ви людина” [13, с. 247], який містить 15 тверджень. Оцінка відповідей в балах: “так” – 2 б., “інколи трапляється”, “не знаю”, “важко відповісти” – 1 б., “ні” – 0 балів.

Результати тестування відображені в таблиці 1.

Як видно з таблиці, високий рівень вольових якостей виявлено у 14,93% респондентів, із цієї групи більше половини студентів набрали нижню межу балів (22-25 б.). Середній рівень характерний 77,28% респондентів, низький – 7,79%. Середній і низький рівень разом складає 85,07%.

Таблиця 1

Кількісна характеристика рівнів вольового розвитку

№№	Рівні	Бали	Кількість студентів	%
I	Низький	0-12	12	7,79
II	Середній	13-21	119	77,28
III	Високий	22-30	23	14,93

Статистичні дані свідчать про недостатній наявний розвиток вольових якостей у студентів. Треба зважати на те, що воля являється однією із найважливіших складових особистості вчителя, тому її слабка сформованість може негативно впливати на професійну відповідальність майбутнього фахівця.

У констатуючому експерименті ставилось також завдання розкрити особливості самооцінки студентів-першокурсників. Як стверджують психологи і показує

практика навчання і виховання молоді, самооцінка відіграє надзвичайно важливу роль у становленні особистості, досягненні успіхів у професійній діяльності і житті.

За визначенням, яке дане у психологічному словнику [10], самооцінка це – “оцінка особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей. Самооцінка відноситься до осердя особистості, і є важливим регулятором поведінки.

Від самооцінки залежать взаємовідносини людини з людьми, її критичність, вимогливість до себе, відношення до успіхів і невдач” [10, с. 352].

Український психолог Ю.Л.Трофімов, характеризуючи типи самооцінки, виокремлює наступні: 1) глобальна самооцінка (загальна недиференційована самооцінка особистості в цілому); 2) часткова, належить до різних видів пізнання властивостей особистості; 3) адекватна і неадекватна самооцінка: завищена і занижена [9, с. 132].

Психологічні спостереження показують, що люди з підвищеною самооцінкою схильні до зверхності, агресивності, озлобленості, підозрливості, самовпевненості, грубості, егоїзму, нетолерантності. При надто низькій самооцінці може розвиватися комплекс неповноцінності: безініціативність, байдужість, невпевненість у собі, тривожність, песимізм, замкнутість, самозвинувачування та ін.

Рання діагностика самооцінки студентів (в перші тижні навчання на першому курсі) сприяла б формуванню її адекватності.

У нашому експерименті (див. с. 5) досліджувалось також кількісне вираження самооцінки студентів за методикою, розробленою Н.Б.Берліном і С.Ф.Спічак [8, с. 30-32]. Коротко опишемо її. Студенти записують слова, які характеризують окремі якості особистості, (не менше тридцяти): доброта, легковажність, гордість, життєрадісність, комунікабельність, лінивість, відповідальність, злопам'ятність, скромність, самокритичність, вдумливість, допитливість, наполегливість, образливість, чуйність, терплячість, впертість, ініціативність, працьовитість, відвертість, життєрадісність, рухливість, охайність, емпатія, організованість, егоїзм, чесність, самостійність, обережність, толерантність, впевненість, мрійливість, грубість, замкнутість, ерудованість, спостережливість,

сором'язливість, заздрість, ввічливість, принциповість.

Список можна продовжити: наша особистість багатогранна (у словнику української мови налічується більш як півтори тисячі слів, які характеризують психічні процеси, стани і властивості людини). Для зручності в експерименті використовують 30-50 слів.

За інструкцією студенти записують одні і ті ж слова в два стовпчика. У першому – спочатку записується слово, яке виражає якість, яку піддослідний вважає найменш бажаною, за ним ставиться слово, що виражає якість більш бажаною і т.д.; останнє слово в стовпчику, означає якість, яка подобається більш всього. Другий стовпчик починається зі слова, яке виражає якість в найменшій мірі притаманній піддослідному (так він вважає), на другому місці – слово, яке означає якість, що більш властива піддослідному і т.д. На останньому місці ставиться слово, яке виражає рису, найбільш характерну для піддослідного. Порядкові номери указаних властивостей в обох стовпчиках приймаються за їх ранги. Обчислюється коефіцієнт кореляції рангів.

Узагальнення результатів констатуючого експерименту дало змогу виявити наявний рівень розвитку самооцінки у студентів-першокурсників. Крім традиційних, вивчених психологами видів самооцінки (об'єктивна, підвищена, занижена), з метою більш чіткої диференціації в процесі кількісного та якісного аналізу нами було виокремлено ще два види: 1) дуже підвищена і 2) дуже занижена самооцінка.

На основі кількісних характеристик видів самооцінки можна констатувати, що у студентів-першокурсників переважає підвищений рівень (разом 66,89%), об'єктивний – тільки 22,07% респондентів, занижений і дуже занижений – разом становлять 11,04 %.

Таблиця 2

Кількісна характеристика видів самооцінки

№№	Види самооцінки	Коефіцієнти	Кількість студентів	%
1	Дуже занижена	0-0,22	6	3,9
2	Занижена	0,23-0,44	11	7,14
3	об'єктивна	0,45-0,56	34	22,07
4	Підвищена	0,57-0,78	85	55,19
5	дуже підвищена	0,79-1	18	11,7

Дані нашого експерименту підтверджують той факт, що в юнацькому віці частіше всього менше виражена об'єктивна самооцінка, ніж у підлітковому. Це пояснюється тим, що підлітки більш схильні оцінювати себе через призму дослжих, юнаки і дівчата намагаються оцінити себе самостійно, але без достатнього досвіду у більшості із них самооцінка підвищена чи занижена.

Такі коефіцієнти самооцінки у студентів-першокурсників не можуть залишатися поза увагою кураторів, викладачів, тому що її неадекватність

може сприяти розвитку негативних рис і стає перешкодою на шляху формування відповідальної особистості майбутнього вчителя.

На основі теоретичного аналізу соціально-психологічної літератури з питань відповідальності, виховання і самовиховання у студентів стійкої потреби у самопізнанні важливих якостей, що сприятимуть успіху в майбутній професійній діяльності, і проведеного нами констатуючого експерименту можна визначити деякі шляхи підвищення рівня вольових якостей і формування об'єктивної самооцінки у

студентів.

1. За новими програмами з навчального предмета "Психологія" вилучені лабораторні й практичні заняття у школі. Залишилось дуже мало годин на проведення психодіагностики пізнавальних процесів і властивостей особистості студента. Крім того, першокурсники не бачать практичного застосування психологічних знань вчителями на уроках, класних годинах. Сутність педагогічної діяльності вчителя – всебічний розвиток особистості учня – стає для студента абстрактною схемою.

Тому, на наш погляд, виникла необхідність введення в програми педуніверситетів спецпрактикуму "Самопізнання і самовдосконалення особистості майбутнього вчителя". (З початку першого курсу і до кінця навчання у ВУЗі), де важливе місце посідає питання формування відповідальності за розвиток вольових якостей, об'єктивної самооцінки, комунікативних, організаторських, дидактичних та інших педагогічних здібностей.

2. Потрібна практична психологічна допомога студентам – майбутнім учителям у розробці і реалізації на практиці програми самовиховання цілісної структури відповідальності з її основними компонентами: соціальна відповідальність, відповідальність за саморозвиток і самореалізацію, професійна відповідальність, екологічна

відповідальність, кожен з яких включає когнітивну, емотивну і практичну складову.

3. Суттєва і ефективна психологічна допомога можлива в умовах функціонування постійної вузівської кваліфікованої психологічної служби, яка здійснювалась би за напрямками: психодіагностика і психокорекція пізнавальних процесів; фізичне, психічне і духовне здоров'я; моральні принципи і моральна поведінка; загально інтелектуальні та педагогічні здібності, психологія спілкування, аутотренінг, соціально-психологічний тренінг. Самопізнання і самовдосконалення особистості; відповідальність майбутнього вчителя; психологічна готовність юнаків і дівчат до шлюбу і сім'ї тощо.

4. Як показують психологічні спостереження і практика навчання студентів, викладачі і куратори включені у процес виховання студентів, але недооцінюють процес самовиховання. Видатний педагог В.О.Сухомлинський наголошував на тому, що "Без самовиховання справжнього виховання не буває".

Наше дослідження показало складність і необхідність формування у майбутніх учителів відповідальності не тільки за дітей, але і за свою особистість: за свої моральні, інтелектуальні, вольові якості, за їх високий рівень розвитку, що є однією із найважливіших умов ефективності педагогічної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бернс Р. Развитие "Я концепции" и воспитание. – М.: Прогресс, 1986.– 420 с.
2. Зимняя И.А. Педагогическая психология: Учеб. пособие.– Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 1997.– 480 с.
3. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації./ Пер. з нім. – К.: Лібра, 2001. – 393 с.
4. Коломінський Н.Л. Психологія менеджменту в освіті. – К., 2000.– 283 с.
5. Муздыбаев К. Психология ответственности. – Л.: Наука, 1983.– 240 с.
6. Немов Р.С. Практическая психология. Познание себя. Влияние на людей. – М.: Владос, 1998.– 260 с.
7. Орбан-Лембрик Л.Е. Психология управління. – Посібник. – К.: Акадевидав, 2003.– 567 с.
8. Практические занятия по психологии.– Учеб. пособие для студентов педагогических институтов / под ред. А.В.Петровского. – М.: Просвещение, 1972.– 167 с.

9. Психологія / за ред. Ю.Л.Трофімова. – Підручник для студентів вищих закладів освіти. – К.: Либідь, 1999.– 558 с.

10. Психологія. Словарь / под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990.– 494 с.

11. Радул В.В. Соціальна зрілість молодого вчителя: Монографія. – К.: Вища школа, 1997.– 269 с.

12. Савчин М.В. Відповідальність: смисловий принцип мотиваційної регуляції поведінки особистості. /Педагогіка і психологія. – 1996, – № 1, – С.10-17.

13. Сизанов А.Н. Тесты и психологические игры. Ваш психологический портрет.– Мн.: Харвест, 2004, – 576 с.

14. Сметанський М.І. Формування соціальної відповідальності вчителя. – Вінниця, 1993.– 91 с.

15. Сухомлинський В.О. Вибр. твори в п'яти томах, том 5. – К.: Рад. школа, 1976. – 638 с.

Подано до редакції 14.03.07

РЕЗЮМЕ

На основі обобщення соціально-психологічних досліджень проблеми відповідальності, а також проведеного автором констатуючого експеримента розкриваються

важні питання усвідомлення необхідності самопізнання майбутніми учителями своїх особистих якостей, в частині, таких як воля і адекватність самооцінки. Стаття має

практическую направленность. В ней даются диагностики и коррекции указанных качеств. методические рекомендации относительно

Ключевые слова: личность, ответственность, социально психологические качества, профессиональное мастерство, профессия учителя, психодиагностика, волевые качества, самооценка, самопознание, самоусовершенствование, коэффициент корреляции рангов, психологическая помощь.

РЕЗЮМЕ

На підставі узагальнення соціально-психологічних досліджень проблеми відповідальності, а також проведеного автором констатуючого експерименту розкриваються важливі питання усвідомлення необхідності самопізнання майбутніми вчителями якостей особи, зокрема таких, як воля і адекватність самооцінки. Стаття має практичну спрямованість. У ній даються методичні рекомендації щодо діагностики і корекції вказаних якостей.

Ключові слова: особистість, відповідальність, соціально психологічні якості, професійна майстерність, професія вчителя, психодіагностика, вольові якості, самооцінка, самопізнання, самовдосконалення, коефіцієнт кореляції рангів, психологічна допомога.

SUMMARY

On the basis of social-psychological research on responsibility and due to the establishing experiment conducted by the author, there revealed some essential issues on realization of necessity of personal self-cognition and self-improvement of future teachers, in particular, of such qualities as will and adequacy of self-estimation. The article is of some practical value: it presents some methodical recommendations as for the diagnosis and correction of the qualities mentioned.

Keywords: personality, responsibility, social and psychological qualities, professional art, teaching career, psychodiagnostics, volitional qualities, self-appraisal, self-knowledge, self-improving, coefficient of correlation of grades, psychological help.
